

Beýik akyldaryň şalary wasp edýän şygrylary hakynda

Category: Kitapcy, Magtymgulyny öwreniş, Sözler, Türkmen dili
написано kitapcy | 26 января, 2025

Beýik akyldaryň şalary wasp edýän şygrylary hakynda BEÝIK
AKYLDARYŇ ŞALARY WASP EDÝÄN ŞYGYRLARY HAKYNDÄ

Magtymguly köşk şahyry bolmandyr. Ýöne onuň öz zamanasynyň taryhy-syýasy wakalaryna seslenendigini aýtmak gerek. Beýik akyldar dagynyk türkmeni birleşdirip, halkymyzyň hemme taýpalarynyň bir döwlete, bir başa gulluk etmegini arzuwlapdyr. Magtymguly zamanasynda türkmeni bir döwletiň baýdagynyň astyna birleşdirip biler hasap eden şasyny wasp etmekden çekinmändir. Şahyryň “Arşy-aglaýa” şygry

Ýa Ahmet şa, ýerde ýaýylyp çawuň,
Adyň asman gider arşy-aglaýa.

– diýen setir bilen başlap, bu goşgy taryhda Ahmet Dürrany ady bilen tanalýan Ahmet şa bagyşlanan şygrydyr. Taryhdan belli bolşy ýaly, Nedir şa öldürilenden soňra, onuň esaslandyran şalygy Nedir şanyň nesilleriniň, serkerdeleriniň arasynda elden-ele geçipdir. Şol zamanda Nedir şanyň belli serkerdeleriniň biri bolan owganystanly Ahmet şa öz ýurdunda şa täjini geýipdir. Soňra ol Eýranyň Maşat, Nişapur ýaly ýerlerini özüne tabyn etmek üçin, 1754-55-nji ýyllarda Maşada, Nişapura hüjüm edýär. Ahmet şanyň birinji hüjümi şowsuz bolsa-da, ol soňky iki hüjümünde Maşady, Nişapury owgan döwletiniň tabynlygyna geçirmegi başarypdyr. Ahmet şa Eýrana hüjüm edende, türkmenlerden kömek sorap, iki gezek gökleň, ýomut pederlerimize ýüzlenýär.

Türkmenler, esasanam, halkymyzyň gökleň taýpasy Ahmet şa hoşniýetli garapdyr. Nedir şanyň şalygy dargandan soňra, türkmenler Nedir şanyň mirasdüşerleriniň, onuň düýnki serkerdeleriniň häkimlik ugrundaky göreşleriniň pidasyna öwrülipdirler. Eýran-Turanda ýüz beren häkimlik ugrundaky göreş türkmen halkynyň başyna hem uly musallat bolup inipdir. Ahmet şanyň owgan döwletini esaslandyryp, Eýrana goşun çekmegini edil ildeşleri ýaly Magtymgulam oňatlyga ýorupdyr. Nedir şa ýaly Ahmet şa hem Eýrany-Turany birleşdirip, bu ülkede üznüksiz urşuň, çapawulçylygyň soňuna çykar diýen umutlar edilipdir. Magtymguly şeýle ýagşy umut bilen Ahmet şaha bagyşlap, “Arşy-aglaýa” diýen odasyny ýazypdyr. Magtymguly Ahmet şaha ýazan “Arşy-aglaýa” odasyny 1754-55-nji ýyllarda, ýagny Ahmet şa Maşada, Nişapura ikinji gezek hüjüm edip, bu ýerleri özüne tabyn edenden soňra ýazan bolmaly. Çünki Ahmet şa agzalan ýerlere ikinji gezek hüjüm etmeziniň öň ýanlary gökleňlerden uly umut bilen kömek sorap, hat ýazýar. Şol haty esasynda Ahmet şa türkmenlerden adam kömegini alypdyr. Ol Maşady, Nişapury özüne tabyn edenden soňra, şahyr onuň tutuş Eýrany-Turany özüne tabyn etjegine umut edipdir. Şahyr bu pikirini gizlejegem bolman, uly umut bilen Ahmet

şanyň Eýrany özüne tabyn etmegini arzuwlap şygryny şeýle jemläpdir;

Pyragy diýr, rowaç berer sen dini,
Şalaryň şalary, yslamyň zeýni,
Emriňe mutyg et Eýran zemini,
Roz-u şeb nalyşym budur Hudaýa.

Ýöne Ahmet şa Maşady, Nişapury özüne tabyn edip, ondan aňry gitmän, yzyna dolanypdyr. Garaz, Magtymgulynyň Ahmet şa Eýran-Turany birleşdirip, türkmen üçin parahat döwlet gurar diýen umudy başa barmandyr. Şonuň üçin Magtymgulynyň döredijiliginde Ahmet şa soňra asyl ýatlanmandyr.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir”, “Döwletalynyň” atly şygrylary hem şahyryň öz döwrüniň syýasy wakasyna seslenmesidir. Şu şaka çenli şahyryň agzalan şygrylary kime düzendigi barasynda dürli pikirler aýdyldy. Akademik Myrat Annanepesow şahyryň “Aly siziňdir” atly goşgusyny Fathaly şa bagyşlap, bu goşgyny Fathaly şa täjini geýende, 1798-nji ýyllarda ýazandygyny belleýär. Ýöne bu halypa taryhçy alym Magtymgulynyň eýýäm üç-dört ýyldan soň, Fethaly şa hakynda pikirini üýtgedip, onuň zalymlygyny beýan edip, “Fetdah” goşgusyny ýazandygyny nygtaýar.

Filologiýa ylymlarynyň doktory Baýmuhammet Garryýew Magtymgulynyň “Aly Siziňdir” atly şygryny Nedir şanyň garşydaşy bolup, hut onuň özi tarapyndan öldürilen Fethaly serdaryň ogly Muhammethasanyň 1744-nji ýylda turzan gozgalaňynda bir bada gazanan üstünligine bagyşlandyr diýen pikiri öňe sürýär. Bu alym Magtymgulynyň hut özüniň hem şol gozgalaňa gatnaşan bolmagynyň mümkindigini tekrarlaýar.

Filologiýa ylymlarynyň doktory Annagurban Aşyrow hem Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly goşgusyny Muhammethasan hana bagyşlap ýazandygyny çak edip, şeýle ýazýar; “Muhammehasan han bilen baglanyşykly wakalary synlap, Magtymguly “Aly siziňdir” atly goşgusyny 1756-njy ýylda , ýagny Ysphyhanyň basylyp alynmagyna bagyşlap ýazyypdyr diýen netijä gelse bolýar. Oňa şahyryň:

Zir paýy–esbiňiz Yrak, Yspyhan –

diýen setiri hem güwä geçýär.

Fathaly serdaryň ogly Agamuhammet şa (1774-1798) ýa onuň ogly Fathaly şa (1798-1834) Eýran tagtyna çykyp, Eýran döwletiniň asudalygy üçin uly işler edenem bolsa, Agamuhammet şanyňam, onuň ogly Fethaly şanyňam türkmenlere aýratyn bir ýagşylyk edip, Magtymgulynyň wasp etmegine esas boljak iş edendigi hakynda hiç bir taryhy maglumat ýok. Ýogsam, Agamuhammet şa ýaşlykda agta edilensoň, belli bir döwürde ol türkmenleriň hossarlygynda ilki sefawi şasyndan, soňra Nedir şadan gizlenip ýaşapdyr. Ýene bir bellemeli zat, Agamuhammet şa 1774-nji ýyldan tä 1796-njy ýyla çenli Horasan welaýatynyň häkimi hökmünde tanalýan ekeni. Ol 1796-njy ýylda Tähranda Eýran şasynyň şa täjini geýipdir. Şol sebäpli Fethaly serdaryň hiç bir oglynyň Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly şygrynda wasp edilmändigini şu setirleri okasaňam doly subut bolýar:

Samarkant tagtynda gurlan ýaýlara,
Mäti dek hylap siz sebze paýlara,
Süleyman dek sözüň ýörir suwlara,
Isgender dek derýa saly siziňdir.

Agamuhammet şanyň, onuň ogly Fethaly şanyň zamanynda hem Samarkant şäheri olaryň tabynlygynda bolmandyr. Asla olar Samarkant şäheri üçin göreşmändirlerem. Emma Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly goşgusynda wasp eden şahsy Samarkantyň eýesi ekeni. Magtymgulynyň zamanynda Samarkanty tabynlygyna alan diňe Nedir şadyr. Bu şygry hakynda ylmy söhbet edilende, şu hakykaty aýtmak gerek. “Aly siziňdir” atly goşgynyň “Feth serdar ogly” diýip başlamagy asyl Fethaly serdaryň adyny aňladanok., ol söz şahyryň wasp edýän serdarynyň sypatyny söhlelendirýär. Ol Nedir şa “Feth”, ýagny “Beýik ýeňiji serdar ogly” diýip ýüzlenýär. Halklaryň arasynda “Ýeňilmezek goşun” diýen düşünje bar. Magtymguly Nedir şa “Sür Feth serdar ogly” diýip aýtmak bilen oňa “Ýeňilmezek goşunyň serdary” diýip ýüzlenýär. Has dogrusy, “Aly siziňdir” goşgynyň başynda “Ýeňiji” manyda gelýän “Feth” sözi Fethaly serdaryň adyny

aňlatmaýar. Goşgynyň mazmunyny okan adam muňa şeksiz göz ýetirer. Sebäbi bu goşguda wasp edilýän şanyň gaýraty Gündogaryň iň meşhur şahslary–Süleýmanyň, Isgenderiň, Hydyr, Ylýasyň, Kowusyň edermenligine deňelýär. Geliň, bu şygryň kime bagyşlanandygyny doly anyklamak üçin, ol goşgynyň her bendini aýratynlykda derňäliň. Şygryň birinji bendine üns bereliň.:

Sür, fath serdar ogly, geldi wagt,
Ýene bu döwrany-aly siziňdir.
Köne agyr döwlet täze eder bagt,
Beýiklik, serdarlyk ýoly siziňdir.

Magtymguly mahabatlandyrýan şahsyna “Ýeňilmezek serdar ogly” gelen beýik döwran siziňki diýip ýüzlenmek bilen, şahyr pikirini şeýle dowam etdirýär. Magtymguly Kone agyr döwletiň şöhratynyň dikeldilendigini öňe sürýär. Bilnişi ýaly, Eýran sasany şalygy Eýran-Turan bilen birlikde, arap ýurtlarynyň belli bir böleginde hökmürowanlyk edipdir. Magtymgulyň “Aly siziňdir” şygrynda Nedir şanyň emele getiren uly şalygy Eýran şalygynyň gadymy şöhratyna deňelipdir. Magtymguly Nedir şaha şöhratly şalygynda beýik serdarlyk ýoluny dowam etmegi arzuwlapdyr. Emma Fathaly serdaryň özüniňem, onuň şa nesliniňem Eýranyň gadymy şalyk şöhratyny dikeldmändigini bellidir. Şahyryň indiki waspyna gulak asalyň:

Ylýas kimin ebr çöken suwlarda,
Kowus kimin duman düşen daglarda,
Gençli şäher, Hydyr gezen çöllerde,
Kadyr beren dünýä maly siziňdir.

Bagşaşyň bent eder biler-bilmezi,
Ykbalyň nist eder dogry gelmezi,
Dükan käni – Jahangiriň almazy,
Badahşan magdany – lagly siziňdir.

Magtymguly “Kadyr beren dünýä maly siziňdir” diýende, Nedir şanyň diniň ady bilen Eýran-Turany, hatda Kawkazyň, Dagystanyň belli bir ýerlerini, Hindistanyň uly bölegini basyp almagyny

gözöňünde tutupdyr. Şerigatda basyp alnan ýerden alnan olja halal hasaplanypdyr. Pyragy Nedir şanyň basyp alan ummasyz ýerinden edinen baýlygyny oňa Hudaý beren baýlyk diýip wasp edýär. Magtymgulynyň Gençli şäher diýýäni Hyrat, ýa-da Gazna (iki şäherem Owganystanda) şäheri bolmaly Bu ady agzalan şäherleriň hiç birem Fathaly şanyň nesilllerine tabyn däl ekeni. Pyragynyň “Dükan käni – Jahangiriň almazy,” diýýäniniň taryhy hakynda şu setirleriň awtory “Nesil” gazetinde “Nedir şa hakynda rowaýatlar” diýen makalalar toplumynda şeýle ýazyлды: Hindistany Nedir şa özüne tabyn edende, hindi patyşasy Muhammet şa nesil şalygyndan miras gelýän gymmat bahaly göwheri (almaz daşy) Nedir şa sowgat beripdir. Bu gymmat bahaly almaz daşyna Nedir şa eýe çykandan soňra, ol almaz daşy Jahangiriň almazy adyny alypdyr. Magtymgulynyň Jahangiriň almazy diýýäni Nedir şanyň hindi patyşasy Muhammet şadan alan göwheridir. Nedir şanyň Jahangir (dünýäniň eýesi) diýen lakamy hem bar ekeni. Şahyryň bu bendiniň manysyna üns bereliň:

Gahryňyza duşan – guma bulaşar,
Keremňize duşan – arşa ulaşar,
Beýiklik besaty size ýaraşar,
Feridunyň fert ykbaly siziňdir.

Şahyryň “Gahryhyza ulaşan-guma bulaşar” diýmegi Nedir şanyň gazabyna duçar bolanyň kellesiniň kesiljekdigini alamatlandyrýan obrazly jümläni aňladýar. Merhum toprakda jaýlanýar. Magtymgulynyň dili bilen aýtsak, Nedir şanyň gazabyna duçar bolan guma bulaşdyrylyp jaýlanýar, aradan çykýar. Aýdaly, Fethaly serdaryň şa nesilleriniň zamanynda olaryň biriniň gazabyna duşaýanyňda hem, janyňy gutarmak mümkinçiligi bolupdyr ahyry. Sebäbi Fathaly serdaryň gajar şa nesilleriniň hiç birem Eýrana-Turana doly hökümdarlyk etmändirler. Şonuň üçin Fathaly serdaryň şa nesilleriniň gazabyna duçar bolsaň, Gürgenden, Balkandan gaýdyp, Ahala, Mara gelseňem, eýýäm ol türkmeniň başyna howp abanmandyr. Emma Nedir şanyň gazabyna duçar bolsaň, Eýran, Turan, Yrak, Kawkaz,

Dagystan, Hindistan aralykda gitjek ýeriň ýok. Ol ýerleriň hemmesi Nedir şanyň tabynlygynda ekeni. Onsoň onuň gazabyna duçar bolsaň, guma bulaşmakdan başga alajyň bolmandyr. Magtymguly şu hakykaty beýan edipdir.

Pyragynyň “Keremiňize duşan arşa-ulaşar” diýenini şu mysalam anyk subut edýär. Mir Gulam Muhammet Gubaryň ýazmagyna görä, Nedir şa 1738-nji ýylda Kandagary basyp alanda, zyndanda oturan adamlary boşadýar. Zyndandan boşanlaryň arasynda on alty ýaşly Ahmet, Nedir şanyň ynamdar nökeri abiwertli (Häzirki Kaka) Ýüzbaşy hanyň hossarlygynda Nedir şa esgerlikden gulluk edip başlapdyr. Düýnki zyndanda oturan Ahmet düşbülige hem harby zehini bilen üç ýylda müňbaşy bolmagy başarypdyr. Ol Nedir şanyň gullugynda baş-alty ýyldan has uly derejelere ýetýär. Soňra Ahmet şa bolup, Owgan döwletini esaslandyrýar. Nedir şanyň goşunynda ýetim bolup, soňra uly harby serkerde bolan adamlar az däl ekeni. Bu bolsa Magtymgulynyň Nedir şa barada “Keremiňize duşan arşa ulaşar” diýen sözüniň mamladygyny subut edýär.

Magtymguly bu iki bendinde Nedir şanyň basyp alan ýerlerini, onuň hökmürowanlygynyň derejesini obrazly deňeşdirme esasynda wasp edipdir:

Samarkant tagtynda gurlan ýaýlara,
Mäti dek hylap siz sebze paýlara,
Süleýman dek sözüň ýörir suwlara,
Isgender dek derýa saly siziňdir.

Maşryga ýüz urup çyksaň Horasan,
Owwal kürt siziňdir, soňra Ýazyr han,
Zir paýy-esbiňiz Yrak, Yspyhan,
Dagystan haşamy-haýly siziňdir.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” odasynda wasp eden şahsynyň aşa hökmürowanlyga eýe bolup, onuň Süleýman ýaly hökmüniň suwlara ýöreyändigini, Isgender dek derýa salynyň bardygy nygtalýar. Şahyr “Aly siziňdir” şygrynyň bu iki bendinde Nedir şanyň hökmürowanlygynyň Hakdandygyny aýdyp, bu dünýäniň meýliniň

šoňa maýyldygyny aýdýar. Şahyryň aýtmagyna görä, onuň sözi ýerde galmaz. Nedir şanyň döwleti hasam dabaralanar. Magtymgulynyň “Parsa çöken döwlet size öwrüler” diýen setiri şahyryň wasp edýän şasynyň pars şahsy bolman, onuň türkmenigini açyk subut edýär. Dogry, Fathaly şanyň şa adyny alan nesilleriniň aslam gajar türkmenlerden bolupdyr, emma olar şalyk tagtyna çykynça, doly pars halkynyň wekiline öwürlipdirler. Şahyryň wasp edýän şahsyna Alynyň özüni hem nesillerini alamatlandyrýan on iki ymamdan medet dilemegini yslamyň şaýy ynanjy bilen baglajak bolýanlaryň bar bolmagy hem mümkin. Ýöne türkmenleriň arasynda hem on iki ymam diýen düşüňjäniň bardygyny ortadan aýryp bolmaz. Nedir şanyň yslamyň şaýy ynanjynda bolandygynam bellemek gerek. Magtymguly Nedir şany türkmenleriň abadan ýaşamagynyň kepili hasap edeni üçin ony wasp edipdir:

Sözüm ýerde galmaz, diýdigim geler,
Nazarym kimýadyr, mis altyn bolar,
Parsa çöken döwlet size öwrüler,
Indi bu dünýäniň meýli siziňdir.

Erenler çetr alyp, başyň daldarlar,
Hydyr, Ylýas rekabyňyz ýeldärler,
On bir ymam goluňyzdan goldarlar,
Jylawyňyzda ymam Aly siziňdir.

Magtymguly “Aly siziňdir” goşgusynyň soňky bendinde mahabatlandyrýan hökümdarynyň maksadyndan dönmeýän beýik şahsdygyny wasp edýär. Odasynyň soňyny bolsa “Bu ýomut, gökleňiň ili siziňdir” diýen setirler bilen tamamlayar. Bu setirlerden görnüşi ýaly, ýomut, gökleň iliniň Magtymgulynyň wasp edýän şa şahsyna tabynlygyny görkezýär. Magtymgulynyň zamanynda hem ýomut türkmenleriniň uly bölegi Astrabat, Balkan sebitlerinde, şol sanda ol döwürde atlandyrylyşy ýaly, Horezm, häzirki Daşoguz welaýatymyza we Özbegistan Respublikasynyň Horezm sebitinde köpçülikleýin ýaşapdyrlar. Magtymguly agzalan uly giňişlikde ýaşayan ýomutlaň, edil gökleň türkmenleri ýaly wasp edýän şa şahsyna wepalydygyny nygtaýdyr. Öň hem

belleýşimiz ýaly, Magtymgulynyň “Aly Siziňdir” atly goşgusynda wasp eden şahsyýeti Eýran-Turanyň hökümdary bolupdyr. Magtymgulynyň zamanynda bolsa Eýran-Turany birleşdirip, bu ülkelere diňe Nedir şa hökmürowanlyk edipdir. Şonuň üçin Magtymguly Nedir şanyň guran şalygynyň edil Isgenderiň döwleti ýaly synmazdygyny tekrarlapdyr:

Magtymguly aýdar, Rum dek oýanmaz,
Isgender gorsudyr döwülmez, synmaz,
Dag kimin deprenmez, derýa dek dönmez,
Bu, ýomut, gökleňiň ili siziňdir.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly şygryny dolulygyna derňäniňde, bu şygryň diňe Nedir şa düzülendigine hiç bir şübhe etmeýärsiň. Sebäbi Magtymgulynyň zamanynda Nedir şadan başga hiç bir şa Eýran-Turana doly hökümdarlyk edip bilmändir. Şol sebäpli Magtymgulynyň “Aly siziňdir” atly goşgusynda Eýranyň-Turanyň hökümdary diýip wasp edýäni Nedir şadyr. Şahyryň “Döwletalyňyň” atly şygryny kime bagyşlandygyny anyklajak bolalyň. Magtymgulynyň “Döwletalyňyň” atly uly görümlü şygry şahyryň döwründe uly mertebe bilen öten beýik şahsa bagyşlanypdyr. Pyragynyň bu goşgusyň şahyryň döwürdeşi bolan Döwletaly atly bir türkmen begine bagyşlandygyny edebiýatçy Saýlaw Myradow belläpdir. Has dogrusy, ol Magtymgulynyň bu şygry hakynda “ Magtymgulynyň döredijiliginde wasp edilen hanlar ýeke Öwezgeldi bilen Çowdur däl, Ahmet Dürranynyň ýokarda getirilen hatynda Döwletaly han diýen biriniň hem ady bar. Şahyr “Döwletalyňyň” atly eseri bilen onuň ölümini hem ebedileşdiripdir” diýip, Pyragynyň bu şygryny dolulygyna heniz çap edilmedik goşgy hökmünde mysal getiripdir.

Alym Dawut Orazsähedow Pyragynyň bu şygryny Döwletaly han atly şahsa bagyşlap ýazandygyny öňe sürse-de, ol şahsyň Ahmet şanyň türkmenlere ýazan hatynda ýatlaýan Döwletaly handygy hakynda kalam agyz aýtmandyr. Ýöne alym şahyryň goşgusyndaky “Sözleri pent bolup galdy dillerde” ýa-da “Takdyrdan daş çykmaz geňes taslasa” ýaly setirlerine salgylanyp, ol “Döwletaly dünýäden

öten wagty orta ýaşly, takmynan, 40-55 ýaşlaryndaky adam bolupdyr” diýip çak edýär.

Türkmen alymlarynyň arasynda Magtymgulynyň “Döwletalynyň” şygryny şahyryň döwürdeşi bolan Döwletaly hana düzendigi hakyndaky pikir ýörgünli. Emma Magtymgulynyň “Döwletalynyň” atly şygryny taýpa-tire derejesinde han bolan Döwletaly hana bagyşlandygynyň ygtybarly ýekeje ylmy delilem ýok. Şahyryň taýpa derejesindäki hany “Jahangir-dünýä soltany diýip mahabatlandyrmajagy görnetin hakykat.

Türk edebiýatçysy Ismail Kylynç 1997-nji ýylda türkmen dilinde neşir etdiren “Täsinlikler dünýäsi” atly kitabynda Magtymgulynyň on bentden ybarat “Döwletalynyň” şygrynyň sekiz bendini mysal alyp, ol goşgynyň soňky iki bendini taşlap, soňra beýik akyldaryň bu şygry hakynda şeýle netijä gelipdir: “Men Ata Watanyň Türkmenistana gelenimden soňra, beýik şahyr Magtymgulynyň döredijiligi bilen içgin gyzyklanyp başladym we şeýlelik bilen 1993-nji ýylda şahyryň “Döwletalynyň” atly şygrynyň Beýik we täsin Osmanly döwleti hakynda ýazylandygyna göz ýetirdim. Bu goşgy mende diýseň uly täsir galdyrdy. Çünki men henize çenli Osmanly döwletini (Döwlet-i Alyny) şeýle wasp eden şahyry görmändim”.

Bu şygryň döwründe örän meşhur, mertebeli, uly döwletiň şasy bolan hökümdaryň ölümüne ýazylandygy anyk hakykat. Eýsem, Magtymgulynyň “Sansyz ile serkerdedir, soltandyr” diýen setirine mynasyp derejede Nedir şadan başga şahyryň döwürdeşi bolan haýsy şahsyýet bar?! Geliň, biz “Döwletalynyň” atly mersiýe şygrynyň kime ýazylandygyny bilmek üçin bu goşgyny töwerekleýin ylmy derňew edeliň.

Ilki bilen biz bu mersiýe şygrynyň “Döwletalynyň” adyny ylmy taýdan seljereliň. Ýokarda hem belleýşimiz ýaly, Magtymguly “Aly siziňdir” atly odasyny Nedir şaha bagyş edipdir. Aly siziňdir sözi beýiklik (uly mertebe) siziňki diýen manyny aňladýar. Döwletalynyň sözi bolsa beýik döwletiň eýesi, beýik döwletiň iň ulusy diýen manyny aňladýar. Has dogrusy, Pyragynyň “Aly siziňdir” odasyny we “Döwletalynyň” atly mersiýe şygryny many-mazmuny boýunça şol bir şahsa bagyş edendigine göz ýetirmek kyn däl. Pyragy “Döwletalynyň”

mersiýesinde uly döwleti guran beýik mertebeli, sansyz leşgeriň serkerdesi bolan hökümdaryň ýogalandygyny gynanç bilen beýan edýär. Şu ýerde bir zady nygtamak isleýäris. Halk içinde Nedir şa bilen baglanyşykly onlarça, belki, yüzlerçe rowaýatlar, onuň ady bilen aýdylýan pähimler sözi bar. Şeýle hem, Nedir şanyň birnäçe lakamlary bolupdyr. Nedir şanyň Döwletaly diýen lakamam bar ekeni. Kaka şäherçesinde ýaşayan alili türkmenlerimiz özlerini owşar türkmenleriniň, has dogrusy, Nedir şanyň döreden döwletiniň mirasdüşeridigini tassyklaýarlar. Alili türkmenlerinde owşar tiresi bar. Ol tiräniň adamlary Nedir şa bilen ýakyn garyndaşdyklaryny aýdýarlar. Şeýlelikde, Magtymguly Nedir şanyň Döwletaly lakamy bilen onuň ölümine uly gynanç bildirip, “Döwletalyň” atly mersiýe goşgusyny ýazypdyr diýmäge doly esasyмыz bar. Bu goşgy:

Sünnüýe sütündir, kapyra setdir,
Çalsa tygy-tizi Döwletalyň.
Älemde dessandyr, illerde hatdyr,
Söhbet içre sözi Döwletalyň.

diýen setirler bilen başlanýar. Käbir alymlar Nedir şa yslamyň şaýy ynanjynda bolupdyr. Şonuň üçin Magtymgulyň Nedir şaha “Sünnüýe sütündir, kapyra setdir” diýmejegigi görnüp dur diýip, bir taraply netijä gelýärler. Ýöne Magtymguly türkmeni birleşdirmegiň hatyrasyna käbir teýeneli gürrüňlerden ýokarda bolupdyr. Pyragy hemme türkmeniň bir döwlete gulluk etmeginiň soňlugy bilen gowy netije berjegine oňat düşünişdir. Şonuň üçin şahyr Nedir şanyň Eýran-Turany bir döwlet etmek ideýasyny turuwbaşdan goldapdyr. Nedir şanyň iň ynamdar goşunlarynyň türkmenler bolandygy hakynda anyk maglumatlar bar. Şahyr Nedir şanyň döreden şalygynyň ol aradan çykansoň, dargajagyna gowy düşünişdir. Şonuň üçin Pyragy Nedir şanyň ölümünde Turan halkynyň, esasanam, türkmenleriň geljekki ykbal näbelliligini görüp, türkmeniň näbelli ykbalyna ýanyp, Nedir şanyň ölümine mersiýe düzüpdir. Magtymgulyň “Älemde dessandyr, illerde hatdyr” diýen setirine gulak asalyň. Nedir şa barada onuň diri

wagty onuň dost-duşmany ýazypdyr, bilipdir. Şahyryň aýdysy ýaly, Nedir şanyň ady älemde dessan bolupdyr. Magtymgulydan başga Nedir şa barada ýigrimiden gowrak awtor kitap ýazypdyr . Türkmen şahyry Gülbüni Owşar Nedir şa bagyşlap 100×250 sm ölçegde Kaka etrabyndaky Kelet dagynyň gaýasyna 24 beýtden ybarat goşgy ýazypdyr. Emma Magtymguly zamanynda Nedir şadan başga ady älemde dessan bolan başga bir şany tapmarsyňyz. Pyragynyň “Döwletalyň” şygrynyň ikinji bendi şahyryň birinji bendiniň üstüni ýetirýär:

Sözleri pent bolup galdy dillerde,
Pakyrlar penahy ýaman günlerde,
Yrak ülkelerde, ýakyn illerde,
Dost-duşmany razy Döwletalyň.

Magtymguly Nedir şanyň sözleriniň pent bolandygyny gaty jaýdar belläpdir. Nedir şanyň watany goramak, edep, adalat hakynda aýdan gürrüňleriniň birnäçesi şu günlerem halkymyzyň, asla Gündogar halklarynyň arasynda Nedir şanyň ady bilen aýdylýar. Emma halkyň dilinde sözleri pent bolan Nedir şadan başga Döwletaly atly şahsy tapmarsyňyz. Ýa bolmasa, Pyragynyň “Pakyrlar penaly ýaman günlerde” diýen setiriniň Nedir şa bilen baglanyşykly anyk taryhy sebäbi bar. Nedir 1729-njy ýylyň başynda Horasandan Aşrafyň baştutanlygyndaky goşuny doly kowup çykarýar. Şol ýylyň ahylarynda bolsa Nedir şa Yspyhany owganlardan arassalaýar. Şeýlelikde, Nedir şa 1729-njy ýylda Eýran-Turanyň azat ediji serkerdesi hökmünde tanalýar. Eýran şasy Tahmasp II-ä Nedir şa täjini öz eli bilen geýdirip, ony tagta çykarypdyr. Nedir şa Tahmasp II-niň goşunbaşysy bolupdyr. Nedir Tahmaspa II-ä sözünü geçirip başlan badyna, Horasan ilatyndan üç ýyllyk salgydy ýatyrýar, 1732-nji ýylda Tahmasp II tagtdan agdarandan soň, Nedir ýene üç ýyl Horasanlylardan (bu ýerde türkmenler ýaşapdyrlar) Nedir salgyt almandyr. Nedir şa 1736-njy ýylda şa tagtyna çykandan soňra, Hindistany özüne tabyn edende, ummasyz alan baýlyklarynyň hasabyna Eýran-Turany üç ýyl salgytdan boşadypdyr. Bu bolsa Nediriň horasany, türkmenleri jemi dokuz

ýyl salgytdan boşadandygyny alamatlandyrýar.

Magtymguly edil “Aly siziňdir” şygryndaky ýaly “Döwletalyňyň” şygrynda hem aradan çykan beýik derejeli şanyň mert, sahy sypatlaryny ahmyr bilen beýan edýär:

Çoh jahangir etdi ömri bolyňça,
Ýaradan ýok edip, ýere salyňça,
Ýalançyda ýaýnap, täki ölinçä,
Sowulmady ýazy Döwletalyňyň.

Har geçmez her kimi mydam islese,
Takdyrdan daş çykmaz geňeş taslasa,
Bürgüdi alardy laçyn beslese,
Şir alardy bazy Döwletalyňyň.

Agyr uruglydyr hem beýik illi,
Köp ýygylsa meşhur, älemde belli,
Meýdanda – gylyçly, diwanda – dilli,
Ýüze taýdyr özi Döwletalyňyň.

Dileg etse, doň daşlary erider,
Gazap etse, hökmi daglar ýörüder,
Güneşden göwherdir, Aýdan dürüdir,
Pelekde ýylдыzy Döwletalyňyň.

Sansyz ile serkerdedir, soltandyr,
Jeň ýerinde jellat, belki, arslandyr,
Menzili – metjitdir, öýi – diwandyr,
Gijesi-gündizi Döwletalyňyň.

Temennasy ýerden asmana deňdir,
Bişede babyrdyr, dagda peleňdir,
Gämige labyrdyr, derýa näheňdir,
Her ýan barsa özi Döwletalyňyň.

Naçarlaryň eňreşerler sag-solda,
Hiç biri bolmady derdiňe dalda,
Bedew bagda galdy, ýoldaşy ýolda,
Diýinmez habary Döwletalyňyň.

Magtymguly, geçdi dünýäde deňsiz,
Törelükde – taýsyz, ärlükde – eňsiz,
Pygamber – peýsizdir, Süleýman – soňsuz,
Şoňa meňzär yzy Döwletalyňyň.

Şahyryň “Çöh jahangir etdi ömri bolynça” setiri hem Nedir şanyň hökmürowanlygynyň ykrarnamasydyr. Dogrudanam, Nedir şa öz döwründe dünýä syýasatyna täsir eden ynsandyr. Şonuň üçin Magtymguly Nedir şany wasp eden iki goşgusynda hem onuň “Jahangir” şadygyny dile getiripdir. Pyragy “Ýüze taýdyr özi Döwletalyňyň” diýip, Nedir şanyň batyrlygyny beýan edipdir. Nedir şa batyrlygy, gaýduwsyzlygy bilen beýik şa derejesine ýetipdir. Ol esgerlikden Eýran-Turanyň şasy derejesini özi gazanypdyr. Magtymguly “Döwletalyňyň” mersiýesinde Nedir şanyň batyrlygyny, umuman, onuň gowy sypatlaryny wasp edip, merhum Nedir şany oňatlykda ýatlapdyr.

Käbir alymlar özara gürrüňdeşlikde Pyragynyň “Pygamber–peýsizdir, Süleýman –soňsuz” setirine esaslanyp, Magtymgulyňyň wasp eden şasynyň ogly ýok, Nedir şanyň bolsa ogly bolan, şonuň üçin bu goşgy Nedir şa bagyşlanan bolmaly däl diýen pikiri öňe sürýärler. Alym Dawut Orazsähedow bolsa Magtymgulyňyň “Pygamber peýsizdir” setirine esaslanyp, Magtymgulyňyň wasp eden şahseýetiniň ogly bolmasa-da, onuň gyzynyň bardygyny çaklaýar.

Emma peýsiz sözüniň asyl manysy ogly ýok diýen düşüňjäni aňlatman, yzy ýok manyny aňladýar. Magtymguly Nedir şa “Pygamber-peýsizdir” diýende, onuň yzyny ýöredip biljek özi ýaly gaýduwsyz ogly ýok diýen manydadyr. Magtymgulyňyň Nedir şa “Peýsiz’ diýmegi hakykata laýykdyr. Taryhdan belli bolşuna görä, Nedir şa 1747-nji ýylyň 20-nji iýunynda öldürilýär. Ol öldürilen badyna belli-belli goşun serkerdeleri öz yzyna eýerýän goşuny alyp, öz iline dolanypdyr. Has dogrusy, Nedir şanyň döreden şalygynyň saklanmajakdygy belli bolupdyr. Magtymguly Nedir şanyň merhum bolan habaryny eşidende, onuň uly goşunynyň dargandygynam, ýurduň syýasy ýagdaýynyň nämälim bolandygynam eşidendir. Diňe bir eşitmegem däl, türkmenler, şol sanda Magtymgulyňyň ildeşlerem ýurduň syýasy ýagdaýynyň

jebrini çekmeli bolupdyr. Onsoň Magtymgula Nedir şanyň ölüminde oňa “Pygamber peýsizdir” diýmekden başga alaç ýok. Şahyr Eýran-Turany bir döwlet edip saklap biljek Nedir şanyň özi ýaly gaýduwsyz nesliniň ýokdugyny aýdyp, oňa “Pygamber peýsizdir” diýende müň keren mamladyr.

Pyragy “Pygamber-peýsizdir” diýende, Nedir şanyň yzynyň, onuň esaslandyran şalygyny saklajak nesliniň ýokdugyny beýan edendigine bu şygryň şu bendine dykgatly üns berseň hem bilse bolýar: “Naçarlaryň eňreşerler sag-solda, Hiç biri bolmady derdiňe dalda..” Şu setirleri okanyňda, Magtymguly näme diýjek bolduka?! Gylyja daýanylýan zamanda naçarlar (naçarlar bu ýerde Nedir şanyň aýallary manyda gelýär D.Ý.) nädip Nedir şaha dalda bolmalyka diýeniňi duýman galýarsyň. Emma Gündogaryň, esasanam, türkmeniň “Ogul döwletiň başy” diýen pähimine dogry düşünseň, Magtymgulyň bu setirlerine akyl yetirýärsiň. Dogry, Nedir şanyň ogullary bolupdyr. Emma onuň öz yzyny ýöredip biljek, özi ýaly gaýduwsyz ogly ýok ekeni. Magtymguly Nedir şanyň hiç bir naçarynyň (aýalyň D.Ý.) Nedire onuň özi ýaly gaýduwsyz ogul dogrup bermändigini öňe sürýär. Şonuň üçinem Nediriň hiç bir naçaryndan Nedir şaha dalda bolmandyr. Pyragynyň “Bedew bagda galdy, ýoldaşy ýolda, Diýinmez habary Döwletalyňyň” diýen setirleri Nedir şanyň doly maksadyny amal etmän, orta ýolda aradan çykandygyny, şonuň üçinem Nedir şanyň ýoldaşlarynyň alaçsyz orta ýolda galandygyny öňe sürýär. Munuňam üstesine, Nedir şanyň uly söweş maksady bilen barýarka, orta ýolda öldürilýär. Şahyrdan mysal alan bendinimzde Nedir şanyň maksadynyň amal bolman, orta ýolda galan wakasam şöhlelenýär. Eger Nedir şanyň özi ýaly gaýduwsyz nesli bolan bolsa, ol dildüwşük gurnalyp öldürilmezdem. Şeýdibem şahyr “Döwletalyňyň” mersiýesiniň soňky bendinde Nedir şanyň “Pygamber-peýsiz” şa bolandygyny esaslandyrýar.

Magtymguly näme üçin Nedir şany mahabatlandyryp, “Aly siziňdir”, ol aradan çykanda bolsa, “Döwletalyňyň” atly şygryny ýazdyka?! Şu sowala taryhy maglumatlar esasynda jogap bermäge çalşalyň. Nedir şanyň dolandyran ýyllarynda belli-belli ýerlerde gozgalaň bolandygy, gozgalaň etmäge

türkmenleriň, esasanam, ýomut türkmenleriň gatnaşandygy anyk taryhy maglumat. Emma Nedir şanyň häkimligine garşy türkmenler hiç haçan köpçülikleýin baş götermändirler. Nedir şa 1736-njy ýylda şa täjini geýse-de, hakykatda, 1730-njy ýyllaryň başyna ol Eýrana doly hökümdarlyk edipdir. Hatda Nedir şa türkmenlere daýanany üçin ýurduň paýtagtyny Ysphyhandan Maşada şol zamanda türkmenleriň has köp ýaşaýan şäherine geçiripdir. Ýokarda hem belleýşimiz ýaly, Nedir şa dokuz ýyl (1729-38ý. D.Ý.) Horasan türkmenlerini salgytdan boşadypdyr. Nedir şa türkmenleri Eýran-owgan tabynlygyndan çykarypdyr. Bu şanyň zamanynda halklar arasyndaky özara uruşlar doly diýen ýaly ortadan aýrylypdyr. Ol 1730-njy ýyllaryň başyndan şa täjini geýinçä, Günbatar Eýrandan, Hemedandan, Kermenşahydan, günorta we demirgazyk Azerbaýjandan, Gündogar Gürjüstandan, Ermenistandan Türk Osman soltanlygyny kowup çykarypdyr. Şeýlelikde, Nedir şa heniz şa tagtyna çykmanca, Eýran-Turan, Azerbaýjan, gürji-ermeniler halklarynda azat ediji şa hökmünde ykrar edilipdir. Ol hiç haçan talaňçy bolmandyr. Muhammethasanyň Astrabat-Mazendrandada 1744-nji ýylda gozgalaňynyň möwjän wagty Kaspiý deňziniň üsti bilen Astrabada iňlis täjiri Hanweý gelýär. Gozgalaňçylar Hanweýi talapdyrlar. Nedir şa bu talaňçylygy eşidip, gozgalaňçylaryň elinden alnan emlägiň hasabyna Hanweýe çeken zyýanyny doly tölemegi Astrabat häkimine buýruk beripdir. Ol täjir edilen tölegden doly razy bolupdyr. Bu taryhy maglumaty Myrat Annanepesowam ykrar etmäge mejbur bolupdyr. Talaňçylara jeza berýän şanyň özi hiç haçan talaňçy bolmaz. Nedir şanyň Eýran-Turany dolandyran ýyllarynda talaňçylyk däl-de, berk tertip-düzgün höküm sürüpdir.

Nedir şanyň zamanynda türkmeniň hemme taýpasy onuň döreden şalygyna- bir döwlete gulluk edipdir. Magtymguly Nedir şanyň taryhy ähmiýetine doly düşünişidir. Şonuň üçinem ol Nedir şa dirikä ony mahabatlandyryp, “Aly siziňdir” odasyny, ol aradan çykanda bolsa, ony taýsyz serkerde, serdar hökmünde mahabatlandyryp, öňa bagyşlap “Döwletalynyň” atly mersiýe şygryny ýazypdyr. Bilnişi ýaly, Nedir şa owşar türkmenlerinden, alili türkmenlerinde owşar tiresiniň bardygyny ýatladypdyk. Gökleň türkmenlerinde hem owşar tiresi

bar. Mäneli ozan ýaşuly Meretmuhammet aganyň, Garrygalaly Şapudak aganyň tassyklamagyna görä, gökleň, alili, şol sanda owşar türkmenleri biri-birine has ýakyn garyndaş türkmenleriň nesilleri eken. Soňlugy bilen owşar türkmenleri alili hem gökleň türkmenleriniň içine siňip gdipdiri. Şeýlelikde, Nedir şa bilen Magtymguly biri-birine has ýakyn garyndaş türkmen taýpasynyň ogullarydyr. Şonuň üçin bolsa gerek, gökleň türkmenleri Nedir şanyň garşysyna edilen hiç bir gozalaňa hiç haçan goşulmandyrlar. Nedir şanyň tarapynda bolup, onuň garşysyna edilen pitnäni basyp ýatymaga gökleň türkmenleri mydama işeňňir gatnaşypdyrlar. Şeýlelikde, Masgtymgulyňyň “Aly siziňdir” hem “Döwletalyňyň” şygrylary Eýran-Trany özüne tabyn eden Nedir şany wasp eden poeziýasy diýip aýtmaga doly esasyмыz bar. Sebäbi Magtymgulyňyň zamanynda şahyryň wasp edişi ýaly, diňe Nedir şa Eýran-Turany, şol sanda ähli türkmenleri bir döwletiň düzümine salypdyr.

Bellik: Meniň bu ylmy dünýägaraýşym ylmyň anyk maglumatlaryna daýanylyp ýazylan makaladyr. Häzir Türkmenistanyň Prezidentiniň Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllyk ýubileýini dabaraly bellemek hakyndaky Karary esasynda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynda, aýratynam, TYA-nyň Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynda gündogaryň beýik akyldary Magtymgulyňyň döredijiligini dünýä wagyz etmek, şahyryň golýazmalaryny toplam degşirip öwrenmek üçin, diňe soňky bir ýylda 20 gowurak daşary ýurt döwletlerine alymlaryň iş sapary gurnaldy. Magtymgulyňyň 300 ýyllyk ýubileýi bilen baglanyşykly türkmen alymlarynyň daşary ýurda eden saparlarynda şahyryň döredijiligi baradä täze dünýägaraýyşlar öňe sürülýär. Biziň şu makalamyz hem Magtymgulyňyň poeziýasyna ylmy esasynda täze çemeleşmedir. Hormatly okyjylar öňa baha bermek size bagly.

• Edebiýatlar:

1. Annanepesow. A. Magtymguly we onuň zamanasy. Aşgabat. 1990.
2. Arunowa M.R., Aşrafýan K.Z. Gosudarstwo Nedir- şaha Afşara. M. Izd. Wostočnoý literatury, 1958.
3. Aşyrow A. Magtymgulyňyň golýazmalarynyň derňewi. Aşgabat.

2014.

4. Garryýew B. Magtymguly. Aşgabat. 1975.

5. Ismail Kylynç. Täsinlikler dünýäsi. Aşgabat.1997.

6. Magtymguly. II Jilt Aşgabat.2013.

7. Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. Aşgabat..2008.

8. Mir Gulam Gubar. Ahmed şah osnawatel Afganskogo gosudarstwo. Moskwa. 1959.

9. Myradow S. Asyrlaryň jümmüşinden. Aşgabat. 1978.

10. “Nesil” gazetini. 1997, noýabr sanlary.

11. Ýazkulyýew D. Magtymguly milli edebiýaty esaslandyryjydyr. TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar instituty. Golýazmalar hazynasy. Elýazma. 2017. Magtymgulyny öwreniş